

Original Article

The Dispute over the Attribution of a Ghazal to Saadi, Mahseti, and Rafi' Marvazi

Amin Yaghoubi (Marif)¹, Mehdi Dehghan²

1. Introduction

Many of the diwans (poetic collections) of ancient poets have been lost for various reasons. This has led to reliance on tazkarehs (biographical works) and jongs (literary anthologies) for compiling the poetic works of the poets without preserved diwans. Although the existence of these tazkarehs and jongs is a great blessing, sometimes the authors' or scribes' errors result in attributing a poem to someone else. However, referring to tazkarehs and jongs is the only way to gather the works of poets without preserved diwans, albeit with caution. The oldest and perhaps the most authoritative tazkareh of Persian poetry is Lobab al-Albab; this tazkareh provides abundant and documented information about poets before the 6th century and serves as a source for other tazkarehs and historical books. Based on the editors' statements in Lobab al-Albab, this tazkareh was edited based on two manuscripts by Elliot and Sprenger, which Browne stated were from the 16th or 17th century AD, approximately the 10th or 11th century AH (See: Afi, 1982: 7). And elsewhere, he states that: "In fact, none of the manuscript copies used as the basis possesses significant antiquity or scholarly precision" (ibid: 19). However, this lateness of the manuscripts of Lobab cannot be a reason for major alterations in the poems, and on this basis, it can be considered one of the most authentic sources for poems before the 6th century, as it was of interest to the authors of tazkarehs, and many later tazkarehs, literary works, and historical books have cited it. After Lobab, various tazkarehs and jongs such as Rawzat al-Nazir, Arafat al-Ashiqin, Atishkadeh, Aftab-e Alamtab, Ruz-e Rushan, Majales al-Nafais, and similar tazkarehs were compiled. Although the main benefit of these tazkarehs is the collecting poems and biographies of earlier poets, especially those without preserved diwans, they sometimes contain attribution errors. In such cases, the most logical approach is referring to the earliest of these tazkarehs and jongs and their consensus on a subject and presenting rational evidence to minimize errors.

2. Literature Review

There are various articles and editions regarding Mahseti Ganjavi and the quatrains attributed to him. One of the oldest articles related to Mahseti is "Mahseti Nayshaburi" by Ali Akbar Qawim al-Dowleh, in which he mentions Mahseti Nayshaburi through a narration from Sultan Sanjar (Qawim al-Dowleh, 1960: 161-168). Among the most important articles about Mahseti is "Mahseti-shenasi" by Maryam Mosharraf, which discusses Mahseti's life and introduces two books about him (Mosharraf, 2005: 85-101). There is also an article titled "Stylistic Analysis of Mahseti Ganjavi's Quatrains" by Mohammad Reza Najjarian, which lists his stylistic characteristics (Najjarian, 2016: 241-268). There are more articles about Mahseti, but they are beyond the scope of this research. However, none of the aforementioned studies mention the attribution of the ghazal in question to Mahseti Ganjavi. Furthermore, this ghazal is not present in any of the editions of Mahseti's quatrains. Additionally, the authors of

1. PhD in Persian Language and Literature, Lorestan University, Khorramabad, Iran; email of the corresponding author: amin.yaghoubi1984@gmail.com

 ORCID [0000-0003-4630-6366](https://orcid.org/0000-0003-4630-6366)

2. MA in Persian Language and Literature, Tabriz University, Tabriz, Iran; email: dehghan2024@gmail.com

 ORCID: [0009-0002-8625-5268](https://orcid.org/0009-0002-8625-5268)

 [10.48308/jhit.2024.235431.1304](https://doi.org/10.48308/jhit.2024.235431.1304)

this research did not find any studies on the works and potential poems of Rafi' Marvazi. There has also been no research regarding the attribution of this ghazal to Saadi.

3. Methods

The method of data collection in the present research is library-based and note-taking. In this study, a descriptive-analytical approach is used to examine a ghazal attributed to three poets. Several manuscripts and printed copies have also been studied to reach the most accurate conclusion.

4. Discussion

One of the current problems regarding the poems of past poets is the wandering of some of these poems in different jongs and tazkarehs. A famous ghazal attributed to Saadi, and also included as a "mukhammas" (five-line poem based on another poem) on Saadi's ghazal in Helali Joghatayi's diwan, is recorded with Saadi's pen name. However, after examining Saadi's Kollyyat (complete works) and scrutinizing several manuscripts, we did not find this ghazal in Saadi's diwan. This ghazal, present in Helali's "tazmin" (incorporation), also has Saadi's pen name. It is attributed to Mahseti in the tazkareh Biyaz by Taj al-Din Ahmad Wazir and the jong Rawzat al-Nazir wa Nuzhat al-Khatir by Abdulaziz Kashi. A critical point that casts doubt on these attributions is the inclusion of this ghazal in Lobab al-Albab under the name of Rafi' Marvazi. Considering that Lobab precedes all of these works, the attribution of the ghazal to Mahseti and Saadi becomes questionable. Furthermore, in three instances in Jawame' al-Hekayat, Tarikh-e Jahangushay-e Juvayni, and Makaram al-Akhlaq, a line or lines from this ghazal are mentioned; and given the historical periods of these books, its attribution to Saadi is impossible. Moreover, the attribution of the ghazal to Rafi' takes precedence over Mahseti, as the ghazal in question is attributed to Rafi' Marvazi in Lobab, which is earlier than the other manuscripts.

5. Conclusion

Given that the ghazal in question is attributed to Rafi' Marvazi in Lobab al-Albab by Aufi, and since Rafi' Marvazi was a poet of the Seljugh era, while Saadi is later than him and even the author of Lobab, it can be said with certainty that this ghazal is not by Saadi. The inclusion of two lines from this poem without mentioning the author's name in Jawame' al-Hekayat, Tarikh-e Jahangushay, and Makaram al-Akhlaq is Another reason to reject its attribution to Saadi. The attribution of this ghazal to Mahseti should also be doubted, as the oldest tazkareh closest to Mahseti's time has attributed it to Rafi' Marvazi. Additionally, this ghazal differs from Mahseti's poems in terms of stylistic and poetic form. Therefore, considering the refutation of its attribution to Saadi and the doubt in its attribution to Mahseti, it is logical and more accurate to trust Lobab and attribute it to Rafi' Marvazi.

Keywords: Rafi' Marvazi, Helali Joghatayi, Saadi, Mahseti Ganjavi

دورهنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۷، شماره ۱، (پیاپی ۸۸ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۰۳ تا ۱۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۱

تنازع در انتساب یک غزل به سعدی، مهستی و رفیع مروزی

امین یعقوبی (ماریف)^۱، مهدی دهقان^۲

چکیده

از جمله مشکلات امروز در باب اشعار پیشینیان، سرگردان بودن برخی از این اشعار در جُنگ‌ها و تذکرهاى مختلف است. به تکرار با اشعاری مواجه می‌شویم که به چندین شخص منتسب است؛ تا جایی که خواننده از انتساب‌های چندگانه این آثار در تاریخ ادبیات، سردرگم می‌شود. غزل معروفی به نام سعدی و البته در دیوان هلالی جغتایی با عنوان مخمس بر غزل سعدی ثبت شده است که با بررسی کلیات سعدی و تفحص در چند نسخه خطی، غزل در دیوان سعدی پیدا نشد. غزلی که در تضمین هلالی به دست است، تخلص به نام سعدی نیز دارد. این غزل در دو سفینه بیاض تاج‌الدین احمد وزیر و روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر عبدالعزیز کاشی، به مهستی نسبت داده شده است. نکته بسیار مهمی که موجب ایجاد تشکیک در این انتساب‌ها می‌شود، آمدن این غزل در لباب‌الالباب به نام رفیع مروزی است. با توجه به این که لباب نسبت به همه این آثار متقدم است، انتساب غزل به مهستی و سعدی مورد تردید قرار می‌گیرد. ضمن اینکه در سه موضع در جوامع‌الحکایات، تاریخ جهانگشای جوینی و مکارم اخلاق از این غزل بیت یا ابیاتی آمده، که با توجه به حدود تاریخی این کتاب‌ها، انتساب به سعدی غیر ممکن است. دیگر اینکه انتساب غزل به رفیع نسبت به مهستی ارجحیت دارد. چه اینکه غزل مزبور در لباب که متقدم‌تر از نسخه‌های دیگر است به نام رفیع مروزی آمده است

کلیدواژه‌ها: رفیع مروزی، هلالی جغتایی، سعدی، مهستی گنجوی

۱. مقدمه

بسیاری از دیوان‌های شعر شاعران کهن، به دلایل مختلف از دست رفته است. این موضوع باعث شده است تا برای گردآوری دواوین شعری این شاعران، به تذکرها و جنگ‌های ادبی، روی بیاورند. اگرچه وجود این تذکرها و جُنگ‌ها موهبتی است عظیم، اما گاهی خطای مؤلفین یا کاتبین آن‌ها باعث انتساب شعری به دیگری می‌شود. با این حال، تنها راه گردآوری مجموعه اشعار شاعران بی‌دیوان، رجوع به تذکرها و جُنگ‌هاست که البته این موضوع هم باید با احتیاط صورت بگیرد. قدیمی‌ترین و یکی از معتبرترین تذکرهاى شعر فارسی لباب‌الالباب است؛ این تذکره اطلاعات فراوان و مستندی درباره شاعران پیش از قرن ششم به ما می‌دهد و منبعی برای دیگر تذکرها و کتب تاریخی است. اگرچه بر مبنای سخن

amin.yaghubi1984@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4630-6366

dehgan2024@gmail.com

ORCID: 0009-0002-8625-5268

doi: 10.48308/hit.2024.235431.1304

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. (نویسنده مسئول)

۲. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

مصححان لباب‌الالباب، این تذکره بر اساس دو نسخه‌ی الیوت^۱ و اشپرنگر^۲ تصحیح شده که برآون درباره‌ی این نسخه‌ها گفته که از سده ۱۶ یا ۱۷ میلادی است یعنی تقریباً قرن ده و یازده ق. (نک: عوفی، ۱۳۶۱: ۷). و در جای دیگر نیز بر آن است که: «در حقیقت هیچ یک از نسخ خطی که اساس قرار گرفته حائز قدمت قابل توجه یا خصوصیت محققانه و دقیق نیست» (همان: ۱۹). اما این تأخر زمانی نسخ لباب، دلیلی بر تصرف کلان در اشعار نمی‌تواند باشد و بر همین مبنا این منبع را می‌توان از معتبرترین منابع شعری پیش از قرن ششم دانست؛ چنانکه مورد توجه تذکره‌نویسان بوده است و بسیاری از تذکره‌های متأخر و کتب ادبی و تاریخی، بدان استناد کرده‌اند. پس از لباب، تذکره‌ها و سفینه‌های مختلفی، چون روضة‌الناظر، عرفات‌العاشقین، آتشکده، آفتاب‌العالمتاب، روز روشن، مجالس‌النفایس و تذکره‌هایی از این دست تألیف شده‌اند. با وجود اینکه مهم‌ترین فایده‌ی این تذکره‌ها و جنگ‌ها، گردآوری اشعار و شرح حال شاعران پیشین علی‌الخصوص شاعران بی‌دیوان است، گاهی در آن‌ها انتساب‌های خطا رخ می‌دهد. در چنین حالاتی منطقی‌ترین راه، رجوع به اقدم تذکره‌ها و جنگ‌ها و اجماع آن‌ها در یک مبحث با ارائه دلایل منطقی است تا اشتباهات به پایین‌ترین حد برسد.

۱-۱. بیان مسئله

پژوهش حاضر بر آن است تا اختلاف انتساب غزلی را که در تذکره‌ها و جنگ‌ها و دیوان‌های مختلف به نام‌های مهستی گنجوی، رفیع مروزی و سعدی وجود دارد، برطرف کند. بر این مبنا تلاش می‌شود تا به ابهاماتی که در ارتباط با این غزل وجود دارد، پاسخ داده شود. غزل مورد نظر در کتاب‌ها و تذکره‌های متعددی آمده است؛ در برخی از کتاب‌های متقدم بدون اینکه نامی از شاعر ذکر شود، به صورت پراکنده، تکبیت و یا ابیاتی از آن ذکر شده است. در سده‌های بعدی در سفینه‌های شعری، غزل به نام‌های مختلف ثبت شده است. این تعدد نام‌ها در کتاب‌ها و تذکره‌ها باعث شده تا میان شاعران مختلف تنازع باشد. پژوهش حاضر با بررسی تذکره‌ها، جنگ‌ها، متون نثر (اعم از تاریخی و جز آن که به غزل مورد نظر اشاره داشته است) و ارائه دلایل منطقی، سعی در ابهام‌زدایی در ارتباط با صاحب این غزل داشته است.

۱-۲. روش تحقیق

روش گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر کتابخانه‌ای و فیش‌برداری است. در این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی به بررسی یک غزل که به سه شاعر منتسب است پرداخته شده است. در این جستار با بررسی چند نسخه خطی و چاپی، سعی شده است تا نتیجه اصح ارائه شود.

۱-۳. پیشینه پژوهش

در ارتباط با مهستی گنجوی و رباعیات منتسب به او مقالات و تصحیحات مختلفی در دست است؛ یکی از قدیمی‌ترین مقالات در ارتباط با مهستی، مقاله «مهستی نیشابوری» از قویم‌الدوله است؛ او در این مقاله با روایتی از سلطان سنجر، از مهستی نیشابوری یاد می‌کند. (نک: قویم‌الدوله، ۱۳۳۷: ۱۶۱-۱۶۸). از جمله مهم‌ترین این مقالات در رابطه با مهستی، مقاله «مهستی‌شناسی» از مشرف است که در آن به زندگی مهستی و معرفی دو کتاب درباره‌ی او پرداخته است (نک: مشرف، ۱۳۸۴: ۸۵-۱۰۱). همچنین مقاله «تحلیل سبک‌شناسی رباعیات مهستی گنجوی» از نجاریان است که در آن ویژگی‌های سبکی او را بر شمرده است. (نک: نجاریان، ۱۳۹۵: ۲۴۱-۲۶۸). در زمینه مهستی مقالات بیشتری در دست است که از محدوده محتوایی این پژوهش به دور است. باری، در هیچ کدام از پژوهش‌های مزبور، خبری از انتساب غزل مورد نظر این پژوهش به مهستی گنجوی نیست. همچنین در هیچ کدام از تصحیحاتی که بر اشعار مهستی صورت گرفته (که شرح آن در بخش انتساب غزل به مهستی خواهد آمد) خبری از این غزل نیست؛ ضمن اینکه نگارندگان این پژوهش در زمینه آثار و اشعار احتمالی رفیع مروزی نیز پژوهشی

نیافتند. در ارتباط با انتساب این غزل به سعدی نیز پژوهشی صورت نگرفته است.

۲. بحث و بررسی

پژوهش پیش‌رو در سه بخش جداگانه به بررسی غزلی سرگردان که به نام‌های متعددی منتسب است می‌پردازد. در بخش نخست به بررسی غزل و انتساب آن به رفیع مروزی پرداخته شده است. بخش دوم به انتساب غزل به مهستی و منابعی که آن را به مهستی نسبت داده‌اند اشاره شده است. بخش سوم نیز انتساب غزل به سعدی را مورد بررسی قرار داده است.

۲-۱. لباب‌الالباب، عرفات‌العاشقین و انتساب غزل به رفیع مروزی

غزلی با ابیات نسبتاً متفاوت (گاه در شمار ابیات و گاه با تفاوت‌های واژگانی)، در کتب کهن و تذکره‌ها به نام‌های مختلفی منتسب شده است. اگرچه این غزل در کتاب‌ها و تذکره‌های متأخر به سعدی و مهستی نسبت داده شده است، اما از آنجایی که لباب‌الالباب نسبت به بقیه کتاب‌ها اقدم است، ابتدا به این تذکره استناد می‌شود. عوفی در بخشی کوتاه به شرح حال رفیع مروزی می‌پردازد. او در ارتباط با زندگی و آثار این شاعر، به یک عبارت کوتاه اکتفا کرده است: «که در رفعت سخن از جوزا در گذشته بود و حسن جمال کلام وی بساط حسن حورا در نوشته» (عوفی، ۱۳۹۱: ۳۲۹ و ۳۳۰). در ادامه نیز پس از چند نمونه از اشعار او، غزل زیر را می‌آورد:

دایم گل رخسار تو بر بار نماند	وین دلشده در حسرت و تیمار نماند
چندین چه کنی تکیه بر اقبال زمانه؟	کآن روز زوال آید و بسیار نماند
چندین چه کنی ناز که تا چشم کنی باز	از عشق من و حسن تو آثار نماند
آزار مکن پیشه و بازار مکن تیز	کین تیزی بازار تو بسیار نماند

(همان)

باید اذعان داشت که اولین و معتبرترین کتابی که به این غزل اشاره کرده است، همین لباب‌الالباب عوفی است؛ چنان‌که گفته شد او این غزل را به نام رفیع مروزی آورده است. اشاره لباب‌الالباب از این حیث که قدیمی‌ترین تذکره مورد استناد ماست و از طرفی، از نظر زمانی نیز قرابت بیشتری با مهستی و رفیع مروزی دارد، از اهمیت فراوانی برخوردار است.

صاحب تذکره عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفين رفیع مروزی را بیشتر توصیف می‌کند: «ارفع الشعرا و الفضلا و ابلغ الفصحا و الظرفا، سالک مسالک محیطی و مرکزی، رفیع‌الدین المروزی، سپهر رفعت و جلال، خورشید عزت و کمال آمده، در رفعت سخن از جوزا گذشته و حسن اختلاطش بساط خوبی حورا درنوشته. چون معانی و بیان خود بدیع و چون نام و طبع خود رفیع بوده و وی از افاضل شعرای سلجوقیه است و با محمود سیمایی و فتوحی و شهاب طلحه و مثلهم معاصر و مقارن» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۳: ۱۵۲۰-۱۵۲۱). اوحدی زمان وفات رفیع را پس از مرگ سلطان سنجر می‌داند (نک: همان). در ادامه، به دو بیت از این غزل اشاره می‌کند:

دایم گل رخسار تو بر بار نماند	وین دلشده در حسرت و تیمار نماند
چندین چه کنی ناز که تا چشم کنی باز	از عشق من و حسن تو آثار نماند

(همان: ۱۵۲۲)

صفا نیز در تاریخ ادبیات در ایران در ذکر احوال رفیع به لباب استناد می‌کند: «از احوال او اطلاعاتی در دست نیست. نام او در لباب‌الالباب در شمار شاعران سلجوقی آمده و ابیاتی که از او نقل می‌شود، حاکی از کمال ذوق و لطف سخن و باریک‌اندیشی او در غزل است و به نظر نمی‌آید که او از

شاعران نیمه دوم قرن ششم باشد» (صفا، ۱۳۷۱، ج ۲: ۶۳۸ و ۶۳۹). در ادامه غزل را عیناً از لباب بدون هیچ تغییری ذکر می‌کند (نک: همان). در تذکره‌های دیگر چون آفتاب عالمتاب، روز روشن، آتشکده آذر، مجالس النفایس و هفت اقلیم، نامی از رفیع مروزی نیست. ضمن اینکه غزل مزبور در هیچ کدام از این تذکره‌ها نیامده است.

۲-۲. روضة‌الناظر^۳، بیاض تاج‌الدین^۴ و انتساب غزل به مهستی گنجوی

از مهستی دبیر تصحیح‌های متعددی صورت گرفته است. نخستین بار دیوان مهستی گنجوی در سال ۱۳۳۵ هجری شمسی به اهتمام طاهری شهاب منتشر شد. این اثر مشتمل بر حدود بیش از ۴۰۰ بیت شعر است که تقریباً ۸۰ درصد آن رباعی (۱۶۸ رباعی) و ۲۰ درصد بقیه در قوالب دیگر چون قطعه و غزل و ... است. دومین مجموعه اشعار مهستی در سده اخیر توسط محقق سوئدی فریتس مایر^۵ در سال ۱۹۶۳ میلادی در ویسبادن آلمان منتشر شد. این اثر برخلاف دیوان طبع طاهری مبتنی بر اسناد و منابع تاریخی، و منطبق بر روش‌های تحقیق علمی تهیه شده است. رفائیل حسینوف^۶ در سال ۱۹۸۵ میلادی (۱۳۶۴ شمسی) مجموعه‌ای مشتمل بر ۱۹۱ رباعی مهستی را در باکو منتشر کرد. بنا به نوشته خود او منبع این مجموعه کتابی خطی به شماره آ-۱۱۶ در مخزن کتب خطی آکادمی علوم آذربایجان است، اما هیچ مشخصه‌ای از این نسخه ارائه نکرده است؛ نام کتاب، مؤلف، کاتب و سال تألیف و کتابت معلوم نیست. راهیابی تحریفات سده اخیر در متن رباعیات این مجموعه ابهام و سردرگمی درباره چاپ رفائیل و نسخه خطی مورد ادعای او را بیشتر می‌کند. اگر منبع این مجموعه نسخه‌ای خطی بوده چرا و چگونه جعلیات و تحریفات مجموعه‌های چاپی جدید در آن راه یافته است؟ متأسفانه دسترسی به نسخه خطی مذکور میسر نگردید تا پاسخی درخور به این ابهامات یافت شود.

رباعیات حکیمه مهستی دبیر تدوین احمد سهیلی خوانساری در سال ۱۳۷۱ نه تنها چیزی بر دانسته‌های قبلی در مورد منابع و اشعار مهستی نمی‌افزاید بلکه در مقایسه با اثر آقای مایر و از دیدگاه تحقیق علمی گامی است به عقب! بیش از صد رباعی مندرج در نزهة المجالس را که نام سراینده آنها معلوم نیست یا به شعرای دیگری منسوب هستند بدون سند و مدرک به مهستی منسوب کرده است.

مهستی نامه اثر فریدون نوزاد مشتمل بر ۳۱۵ رباعی و ۶۲ بیت پراکنده در سال ۱۳۷۷؛ این اثر بیشتر گردآوری است تا تصحیح و تحقیق. مؤلف کلیه اشعار و داستان‌های منتسب به مهستی را بدون توجه به قدمت و اصالت منابع جمع‌آوری کرده است. در مقدمه کتاب و بخش شناخت و زندگی مهستی جز یکی دو مورد بقیه مطالب نقل شده مبتنی بر افسانه‌ها و داستان پردازی‌هاست. رباعیاتی که در نزهة المجالس به صراحت به نام شعرای زن دیگر ثبت شده در این کتاب به نام مهستی نقل شده‌اند. همچنین است تعدادی از رباعیات مسلم شاعران دیگر و تعدادی از شهرآشوب‌های ثبت شده در نزهة المجالس که سراینده آنها معلوم نیست. مؤلف توجهی به تقدم و تأخر منابع ندارد و رباعی را که در منبعی قدیمی همچون نزهة المجالس به نام شاعر دیگری ثبت است با استناد بر منبعی متأخر مثل آتشکده به نام مهستی می‌پذیرد.

مهستی گنجه‌ای بزرگ‌ترین زن شاعر رباعی سرتدوین معین‌الدین محرابی در سال ۱۳۸۲ را می‌توان از آثار قابل توجه در مورد مهستی دانست. اساسی‌ترین اشکالی که بر این اثر وارد است اینکه کار مؤلف بیشتر بر پایه منابع و تحقیقات فریتس مایر در کتاب مهستی زیبا بوده و در واقع چیزی بر منابع او نیفزوده است. گرچه مطالب ارائه شده درباره نام مهستی، رباعی و شهرآشوب برای خواننده مفید و قابل استفاده است. همچنین مؤلف در مورد رباعیات متن کتاب و تعیین انتساب آنها به شعرای دیگر تلاش زیاد، درخور وصف و قابل ملاحظه‌ای انجام داده است اما چنانکه گفته شد کار مؤلف بیشتر بر اساس منابع و تحقیقات فریتس مایر بوده و چیزی بر منابع پیشین نیفزوده است (نک: دهقان، ۱۳۹۴: ۲۵-۳۶)

جدیدترین مجموعه منتشر شده در مورد اشعار و احوال مهستی کتاب رباعیات مهستی دبیر گنجوی از مهدی دهقان در سال ۱۳۹۴ است که از

یک طرف با شناسایی و معرفی منابعی تازه یافته از اشعار مهستی، و از طرف دیگر با حذف شماری از تحریفات و انتسابات ناصحیح، سعی در ارائه چهره‌ای واقعی‌تر و دیوانی منقح‌تر از مهستی دارد.

در تمامی این تصحیحات خبری از این غزل نیست؛ غزلی پنج بیتی که نخستین بار در روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر تصنیف عبدالعزیز کاشی در نیمه نخست سده هشتم هجری به نام مهستی آمده است. این غزل یک بیت نسبت به غزل رفیع اضافه دارد و در بیت‌های مشترک، اختلافات اندکی نیز به چشم می‌آید. با توجه به اینکه اختلاف زمانی نزدیک به دو سده میان لباب و روضة‌الناظر وجود دارد و علاوه بر این، سبک و قالب شعری مرسوم مهستی نیز با این غزل متفاوت است، انتساب آن به مهستی بعید به نظر می‌رسد. غزل مزبور در روضة‌الناظر، چنین آمده است:

دائم گل رخسار تو پُربار نم‌اند	وین دلشده اندر غم و تیمار نم‌اند
گیرم که رخ سُست گل باغ لطافت	گل نیز فرو ریزد و بر بار نم‌اند
چندین چه کنی ناز؟ که تا چشم کنی باز	از عشق من و حُسن تو آثار نم‌اند
بازار تو تیز است و خریدار تو بسیار	من صبر کنم تا که خریدار نم‌اند
چندین چه کنی تکیه بر اقبال زمانه؟	کآن نیز زوال آرد و بسیار نم‌اند

(کاشی، بی تا: ۸۶).

این غزل با تفاوت جزئی در برخی واژگان و بدون بیت چهارم، نسبت به روضة‌الناظر، چند دهه بعد در بیاض تاج‌الدین احمد وزیر (۷۸۲ق) نیز به نام مهستی ذکر شده است. روایت بیاض، نسبت به لباب دو بیت متفاوت دارد. اما آنچه آشکار است یگانگی و اصالت این دو غزل است که نمی‌توان آن را غزلی جدای از غزل رفیع محسوب کرد. این انتساب هم با توجه به تأخر تاریخی بیاض نسبت به رفیع و لباب خطا به نظر می‌رسد. غزل در بیاض تاج‌الدین به این گونه آمده است:

دائم گل رخسار تو پُربار نم‌اند	وین خسته دل اندر بی آزار نم‌اند
گیرم که رخ سُست گل باغ طراوت	گل نیز فرو ریزد و جز خار نم‌اند
تا چند کنی تکیه بر اقبال زمانه	کان زود زوال آید و بسیار نم‌اند
تا چند کنی ناز که تا چشم کنی باز	از عشق من و حُسن تو آثار نم‌اند

(تاج‌الدین وزیر، ۱۳۵۳: ۴۳۸).

۲-۳. مخمس هلالی جغتایی و انتساب غزل به سعدی

در دیوان هلالی جغتایی (سده ۱۰) مخمسی بر این غزل تحت عنوان مخمس بر غزل سعدی آمده و در بیت پایانی نیز تخلص سعدی را دارد. غزل با ابیاتی نزدیک به غزل رفیع، و جابه‌جایی مصراع‌ها، به سعدی نسبت داده شده است. این غزل نسبت به غزل رفیع، دو بیت متفاوت و نسبت به غزل منسوب به مهستی قرابت‌های بیشتری دارد. با این حال، آن را شعری دیگرگونه دانستن، نسبت به غزل رفیع، غیرممکن است. ضمن اینکه غزل مزبور در کلیات سعدی نیامده و تنها در دیوان هلالی به نام او تضمین شده است. همچنین در هیچ کدام از تصحیحاتی که بر غزلیات سعدی صورت گرفته، نشانی از این غزل نیست. با توجه به فاصله تاریخی عصر زندگانی رفیع مروزی با سعدی و با استناد بر ذکر غزل در لباب‌الالباب، با قطعیت می‌توان گفت که انتساب این غزل به سعدی غیر ممکن است. ابیات تضمینی هلالی که غزل منسوب به سعدی را شکل می‌دهد به این شرح است:

این تازگی خُسن تو بسیار نماند
بازار تو را هست خریداری بسیار
بسیار غلامان کمر بسته به پیش
تا چند کنی ناز؟ که تا چشم کنی باز
مشکن دل سعدی که ازین باغ دلویز
دایم گل رخسار تو بر بار نماند
من صبر کنم تا که خریدار نماند
روزی شود ای دوست که دیار نماند
از عشق من و حسن تو آثار نماند
چون گل برود جز آلم خار نماند
(هلالی جغتایی، ۱۳۶۸: ۲۱۱).

در پایان، اشاره به این موضوع در رد انتساب این غزل به سعدی ضروری به نظر می‌رسد. دو بیت از این شعر بدون ذکر نام شاعر در سه منبع قدیمی آمده است؛ یک بیت در جوامع‌الحکایات محمد عوفی (حوالی ۶۳۰ق):

چندین چه کنی ناز؟ که تا چشم کنی باز
از عشق من و حسن تو آثار نماند
(عوفی، ۱۳۸۶: ۱۳).

اگرچه برای تولد عوفی تاریخ موثقی به دست نیست، اما حدود تاریخ زندگی او مشخص است؛ شعار در مقدمه گزیده جوامع‌الحکایات، برای سال ولادتش سال‌هایی بین ۵۶۷-۵۷۲ حدس زده است و سال وفاتش را بین سال‌های ۶۳۰ تا ۶۴۰ دانسته. (نک: شعار، ۱۳۷۴: ۱۷). بنابراین باید گفت که عوفی حدوداً نیم قرن پیش از سعدی و تقریباً یک قرن پس از مهستی می‌زیسته است. با توجه به حدود زمانی زندگی عوفی و اختلاف زمانی او با سعدی، انتساب این غزل به سعدی خطاست.

همین بیت در کتاب مکارم اخلاق رضی‌الدین نیشابوری (ف۵۹۸ق) بدون نام گوینده آورده شده است (نک: نیشابوری، ۱۳۴۱: ۱۱۹). این تاریخ دال بر رد انتساب غزل به سعدی است.

و بیتی دیگر در تاریخ جهانگشا جوبینی (۶۵۸ق) از این غزل آمده است:

دایم گل رخسار تو بر بار نماند
وین دلشده در حسرت و تیمار نماند
(جوبینی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۶۷)

عطاءالملک جوبینی در قرن هفتم (۶۲۳-۶۸۱) می‌زیسته است (نک: جوبینی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۴) و از این حیث تقریباً معاصر سعدی است و یک قرن پس از مهستی. تاریخ جهانگشا «در حدود سنه ۶۵۸ تالیف شده». (همان: ۶۴). حدود تاریخی زندگی عطاءالملک نیز در انتساب شعر به سعدی تردید جدی ایجاد می‌کند.

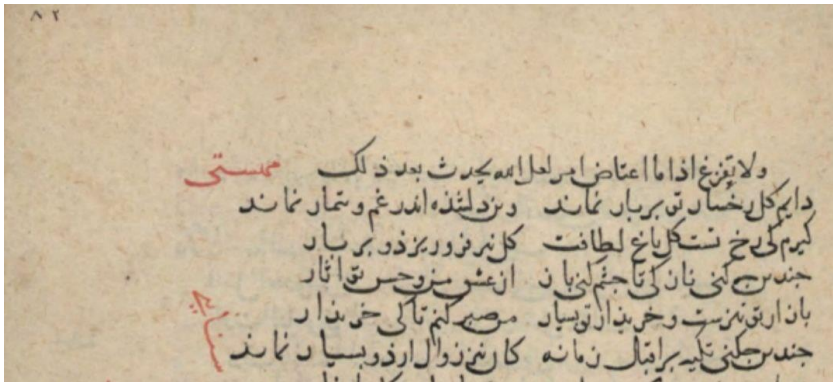
۳. نتیجه‌گیری

با توجه به اینکه غزل مزبور در لباب‌الالباب عوفی به نام رفیع مروزی آمده است و از آنجایی که رفیع مروزی شاعر دوره سلجوقی است و از طرف دیگر، سعدی نسبت به این شاعر و حتی مؤلف لباب متأخر است، به قطع و یقین باید گفت که این غزل از سعدی نیست. ثبت دو تکبیت از این شعر بدون نام سراینده در جوامع‌الحکایات، تاریخ جهانگشا و مکارم اخلاق، شاهدی دیگر بر رد انتساب آن به سعدی است. در انتساب این غزل به مهستی نیز باید تردید کرد. چه اینکه قدیمی‌ترین تذکره که نزدیک‌ترین به مهستی بوده، آن را به رفیع مروزی نسبت داده است. علاوه بر موارد فوق، این غزل از نظر سبکی و قالب شعری با اشعار مهستی متفاوت است. بنابراین با توجه به رد انتساب آن به سعدی و تردید در انتساب به مهستی، منطقی و اصح این است که به لباب اعتماد کنیم و آن را از رفیع مروزی بدانیم.

پی‌نوشت

- 1. Elliot
- 2. Sprenger

۳. تصویر نسخه خطی روضه‌الناظر و انتساب غزل به مهستی گنجوی

۴. تصویر چاپ خطی بیاض تاج‌الدین و انتساب غزل به مهستی گنجوی

مستی

دایم کل رخسار تو بر بار نهادم	میرخسته دل اندر نیه از او نهادم
گفتم که رخ نست گل باغ لطافت	کل نرفن و ریزد و بر بار نهادم
چند سحر کنی نان کی تا چشم کنی باز	از عشق من و حسرت آنار نهادم
بان ارفق نرسد و خرم بذات بسیار	مصعب کنم تا کی حق بذار نهادم
چند سحر کنی تا یه بر اقبال زمانه	کان نرفن زوال ارد و بسیار نهادم

مست

این غزل یکی دو نوبت در روز	بلبلی باز گفت در نورو
کامی فصل مانده پیچیده آن لب	دیوین نگارین بوستان افرو
گردید استی که فرقت تو	این شیر نخست با شد و دل
از ترغابیت نکشیدم کی دم	وز تو عاقل نمودم کی یک رو

مست

بگردم تا تو بی غم که بخالم عهد	ناممگر بر عالم افرو تا پای آفتاب
--------------------------------	----------------------------------

- 5. Fritz Meier
- 6. Rafail Huseynov

منابع

- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد حسینی (۱۳۸۹) عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کاری- آمنه فخر احمد، با نظارت علمی محمد قهرمان، تهران: میراث مکتوب، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- تاج‌الدین وزیر، احمدبن محمد (۱۳۵۳) بیاض تاج‌الدین احمد، زیر نظر ایرج افشار و مرتضی تیموری، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- جوینی، عطاء‌الملک محمدبن محمد (۱۳۸۵) تاریخ جهانگشای جوینی، تصحیح علامه محمد قزوینی، ج ۲، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- دهقان، مهدی (۱۳۹۴) رباعیات مهستی دبیر گنجوی، تبریز، نشر اختر.
- شعار، جعفر (۱۳۷۴) جوامع‌الحکایات، تاریخ ایران و اسلام، تهران: انتشارات سخن.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱) تاریخ ادبیات در ایران، ج ۲، تهران: انتشارات فردوس.
- عوفی، محمد (۱۳۹۱) لب‌الب‌الباب، تصحیح عزیزالله علیزاده، تهران: انتشارات فردوس.
- عوفی، محمد (۱۳۶۱) لب‌الب‌الباب، از روی چاپ پروفسور ادوارد براون با مقدمه و تعلیقات علامه محمد قزوینی، تهران: کتابفروشی فخر رازی.
- عوفی، محمد (۱۳۸۶) جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات، تصحیح امیربانو مصفا (کریمی)، جزء دوم از قسم اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- قویم‌الدوله، علی‌اکبر (۱۳۳۷) «مهستی نیشابوری»، ارمغان، د ۲۹، ش ۲، ص ۱۶۱-۱۶۸.
- کاشی، عبدالعزیز (بی‌تا) روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر، جنگ خطی، نسخه خطی به شماره ۷۶۶۶ دانشگاه استانبول.
- مشرف، مریم (۱۳۸۴) «مهستی شناسی»، نامه فرهنگستان، ش ۲۵، ص ۸۵-۱۰۱.
- نجاریان، محمدرضا (۱۳۹۵) «تحلیل سبک شناسی رباعیات مهستی گنجوی»، علوم ادبی، س ۶، ش ۹، ص ۲۴۱-۲۶۸.
- نیشابوری، رضی‌الدین ابوجعفر محمد (۱۳۴۱) مکارم اخلاق، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
- هلالی جغتایی، بدرالدین (۱۳۶۸) دیوان هلالی جغتایی، تصحیح و مقابله و مقدمه و فهرست: سعید نفیسی، تهران، انتشارات سنایی.

References

- Aufi, M. (1982). *Lobab al-Albab* (A. M. Qazvini, ed.). Tehran: Fakhr-e Razi Bookstore. [In Persian]
- Aufi, M. (2012). *Lobab al-Albab* (1st ed.) (A. Alizadeh, ed.) Tehran: Ferdous Publications. [In Persian]
- Aufi, M. (2016). *Jawame' al-Hakayat and Lavame' al-Rawayat* (A. Mosaffa (Kirimi), ed.) Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Dehghan, M. (2015). *Rubaiyat of Mahseti by Debir Ganjavi*. Tabriz: Akhtar Publishing House. [In Persian]
- Hilali Joghtai, B. D. (1989). *Diwan Hilali Joghtai* (S. Nafisi, ed.). Tehran: Sanai Publications. [In Persian]
- Juvayni, A. M. M. M. (2005). *Tarikh-e Jahangushay-e Juvayni* (M. Qazvini, ed.). Tehran: The World of Books Publication. [In Persian]
- Kashi, A. A. (n.d.). *Ruwzat al-Nazir and Nuzhat al-Khater* (Manuscript Number f-766). Istanbul University. [In Persian]
- Mosharruf, M. (2005). "Mahseti-shenasi". *Farhangistan Letter*, No. 25: 101-85. [In Persian]
- Najjarian, M. (2016). "Stylistic Analysis of Mahseti Ganjavi's Quatrains". *Literary Science Quarterly*, 6

(9): 268-241. [In Persian]

Neishaburi, R. D. A. J. M. (1962). *Makarem-e Akhlaq* (M. Daneshpajoh, ed.). Tehran: Tehran University Press. [In Persian]

Ohadi Belyani, T. D. & Hosseini, M. (2010). *Arafat al-Asheqin and Arsat al-Arefin* (Z. Sahibkari, A. Fakhr Ahmad, and M. Ghahraman, eds.). Tehran: Written Heritage, Museum and Document Center of the Islamic Council Majlis. [In Persian].

Qavim al-Doulah, A. (1958). "Mahseti Neishaburi". *Armaghan*, 29 (2): 161-168. [In Persian]

Safa, Z. (1992). *History of Literature in Iran* (11th ed.) (2nd Vol.). Tehran: Ferdous Publications. [In Persian]

Shoar, J. (1995). *Jawame' al-Hakeyat, History of Iran and Islam*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]

- Tajuddin Wazir, A. M. (1974). *Bayaz Tajuddin Ahmad* (I. Afshar and M. Teymuri, eds.). Isfahan: Isfahan University Press. [In Persian]